

ШЫН

№ 105
(17749)

2009 чылдың
сентябрь 17,
четверг

Садар өртээ
4 рубль.

Ниитилел-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

• 2009 чыл сентябрь 10.

Бистиң шиитпирлээр уjurлуг стратегтиг сорулгаларывыстың дугайында мээң канчаар билип турарымны бижээн парлаттынган чүүлүмнүң утказын Силерниң кижилер бүрүзүңе, Россияның бүгү хамаатыларына чедирери чугула болуп турар. Ол дээрге бистиң чуртувустуң амгы болгаш келир үезиниң дугайында-дыр. Бо тема талазы-биле чугаага киржир, чүве чугаалаар күзелдиг бүгү кижилерни чалап тур бис. Силерниң үнелелдериңерни, саналдарыңарны, шүгүмчүлелдериңерни Федералдыг Хуралыга Россияның Президентизиниң Айыткалын белеткеп тургаш, өөренип көөр деп, Дмитрий Медведев чугаалаан.

Президентиниң чүүлүнүң кол угланышкынарнын мооң адаанда допчузу-биле парладывыс.

Делегейниң экономика кризиси бистиң чуртувуста байдал оранчок эки эвес деп чүвени көргүскөн. Чээрби чылдар дургузунда улуг шимчээшкениң хөгжүлдөвүс чиг эттен чаржынчыг хамаарылгавысты чайлатпаан. Бистиң амгы экономикавыс кижиниң херегелерин херекке албас эң-не аар совет чачылды шингээдиң алган. Ада-чуртуң бизнеси кижилерге херектиг эт-херекселди, идик-хепти болгаш технологияны кончук эвээшти бүдүрүп, чогаадып турар, боттары-выстың бүдүрбээнивис даштыкы чурттарга бүдүргөн чиг этти, барааннарны садып турар. Россияга бүдүргөн барааннар шынары куду

болганындан даштыкы барааннар-биле колдуунда чижир аргазы чок.

Бистиң бүдүрүлгелеривистиң хөй нуруузуңуң энерго-ажыкты, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүгү эң-не куду болуп турар. Ол болза айыылдың чүгле чарты-дыр. Чо-гум айыыл дээрге ыңдыг байдал бүдүрүлгелериниң ээлерин, директорларын, кол инженерлерин болгаш удуртукчу дүжүмөттөрдү дүвүрөтпейн турары-дыр.

Демократтыг институттар колдуунда тургустунуп, турумчуй берген-даа болза, оларның шынары идеалдан ырак болуп турар. Хамааты ниитилел кошкак, бот-башкарылга болгаш организастиг

чоруунуң деңгели куду.

Чыл келген тудум-на кижилерниң саны эвээжеп орат. Арагалаарындан, таакпылаарындан, орук-транспорттуң озал-ондаандан, дыка хөй медицина технологиязының чедимче чогуңдан, экология болушкуннарындан миллион кижилер амы-тынындан чарлып турар. Чаш уругларның төрүттүнери көвүдөп-даа турар болза, чурттакчы чоннуң өлүп хораарының деңгелин дуглап шыдаайн турар.

Бүгү социал системалар ажылдап турар-даа болза, оон ыңай чаарттынып хөгжүвээн, чамдык эрги чачылдардан адырлып, моон соңгаар чүнү кылырын дугуржуру-биле бөгүңгү байдалывыстың кайы хире нарын билип, ажы-биле сайгарып, сүмележир уjurлуг бис.

Россия чоокку он чылдарның дургузунда чүгле чиг эт-биле долузу-биле хандыртынган эвес, «угааныг» экономикалыг, эң ховар билгилерни тургузуп турар, чаа технологияларны болгаш инновация ажыл-чорудулгазының продуктуларының экспортунуң чурту болуп уjurлуг. Бирээде, бүдүрүлгениң ажыктыының, энергияны сөөртүр болгаш ажыглаар талазы-биле делегейниң мурнакчы чурттарының бирээзи болу бээр. Одаар чүүлүн чаа хевирлерин ажылдап кылыр, иштики болгаш даштыкы рынокке үндүрер. Ийде, ядерлиг технологияны камгалап арттырар болгаш чаа шынарлыг деңгелче көдүрер бис. Үште, Россияның тускай эртемниглерин-информация технологиязын сайзыраңгайжыдар. Дөртте, бүгү хевириниң информациязын дамчыдар бодувустун чер кырының болгаш космос инфраструктуралыг болу бээр бис; бистиң спут-

никтеривис бүгү делегейни көөр, бистиң хамаатыларывыска болгаш бүгү чурттарның улустарына харылзажырынга, аян-чорук кылырынга, эртем шинчилелдеринге, көдээ ажыл-агый болгаш үлетпүр бүдүрүлгелеринге дузалаар. Беште, медицина дериг-херекселдериниң аңгы-аңгы хевирлерин, диагностиканы эң болбаазын херекселдерин, вирустар, чүрек-хан дамыр, онкология, неврология аарыгларын эмнээр эмнерни бүдүрер мурнуку турушту Россия ээлээр.

Эртем-техниктиг чогаадылганы шаңнап-мактаар болгаш идиг берип деткир бис. Хамактың мурнунда аныяк эртемденнерни болгаш чаартыкчыларны деткир бис. Ортумак болгаш дээди школа перспективтиг адырларга четчир санныг тускай эртемниглерни белеткээр.

Хоойлу чогаадыкчылары хөй-ниити амыдыралының бүгү адырларында чаартыкчыларның сагыш сеткилин комплекстиг деткир бүгү шиитпирлерни хүлээп алыр. Продуктулар инновациязының ажыл-чорудулгазынга хереглел тургузар талазы-биле шупту эгелээшкенин-ерге бүгү талагы деткимчени күрүнениң болгаш хуу компаниялар алыр. Россияга шинчилел

болгаш конструктор төптөрин тударынга эң-не таарымчалыг байдалды даштыкы компанияларга болгаш эртем организацияларына бээр.

Чогаадыкчы, чаартыкчы, эртемден, башкы, сайгарлыкчы, чаа технологияның непередикчизи ниитилелде эң-не хүндүлүг кижилер болу бээр. Олардан үре-түннелдиг ажыл-чорудулгага эргежок чугула чүүлдерни алыр. Бистер—күрүне, ниитилел болгаш өг-бүлө, шак ыңдыг кижилерни өстүрер, кижизидер, камгалаар, тывар уjurлуг бис.

Россияда политиктиг система ажык, үениң байдалына таарышкан болур. Демократтыг күрүнелерниң хөй нуруузуңда ышкаш политиктиг демиселдин баштыңнарынга эрге-чагыргага үе-үелеп бот-боттарын солуп турар парламент партиялары кирер. Федералдыг болгаш регионалдыг күүсекчи эрге-чагырга органнарын хевирлеп тургузарын, күрүнелерниң баштыңнарының, регионнарның болгаш тус чер бот-башкарылгазының удуртукчуларының албан-дужаалдарына кандидаттарны депшидерин партиялар болгаш оларның эвилелдери шиитпирлээр деп, Дмитрий Медведев чүүлүнде бижип турар.

РЕДАКЦИЯДАН: Россия Федерациязының Президентизи Дмитрий Медведевтиң бо чүүлүнде Россияда амгы байдалдың ханы анализин кылган, Россия Федерациязын делегейниң эң сайзыраңгай чурттарының бирээзи кылдыр бурунгаар хөгжүдөрдө кандыг стратегтиг чугула сорулгаларны боттандыраарын айыткан. Оларны күүседир — Россияның хамааты бүрүзүнүң ыдыктыг херээ, Россияны делегейниң күчү-күштүг, сайзыраңгай экономикалыг, бай чурту кылдыр хөгжүдери олардан хамааржыр. Ынчангаш Дмитрий Анатольевич бо чүүлүңе хамаарышкан чугаага киржиринче хамаатыларны чалап, оларның ажыктыг саналдарын, сүмелерин дыңнаксап, ажыл-чорудулгазынга ажыглаар бодап турар. Тыва Республиканың хамаатылары бо чүүлге хамаарыштыр боттарының бодалдарын, саналдарын, сүмелерин «Шын» солунче бижиир дээрзинге идегеп тур бис.

Тере-Хөлдүн Балыктыг сумузунда

ФЕДОР СЕНДИ: «Чазактың деткимчезинден сорук кирдивис»

Тываның кайгамчыктыг чараш бойдустуг, бай-байлактыг Тере-Хөл кожуунуң катап тургустунганы ук черниң үндөзүн чурттакчыларына өөрүнчүг болушкун болган, ооң экономиказын, социал адырын хөгжүдөринге, чоннуң амыдыралын экижидеринге ол идигни берген. Сумулар катап тургустунган, оларның бирээзинге Балыктыг сумузу хамааржыр.

Суму чагыргазының даргазы Федор Сендиге бистиң корреспондентивис ужурашкаш, сумунуң ажыл-агыйыңа, амыдыралыңа хамаарышкан элээн каш айтырыгларны салган.

(Уланчызы 2-ги арында).

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар — Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязының удуртукчузунуң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫ

«Тыва Республиканың Чазааның Даргазының эрге-байдалының дугайында» Тыва Республиканың Конституциялыг хоойлузунуң 9 чүүлүнүң үш кезээңге, Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүң 2 кезээңге «ж» пунктузунга дүүштүр, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар — Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязының удуртукчузунга Артур Маадырович Монгалды, ооң ээлеп турган эргедужаалындан хостааш, томуйлаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2009 чылдың сентябрь 15
№211.

(Төнчүзү. Эгези 1-гярында.)

— Силерниң удуртуп турар сумунарның байдалын допчузу-биле таныштырып көөр силер бе, Федор Оолович?

— Балыктыг шаанда Тере-Хөл кожуунун хей чурттакчылыг, мал-маганы элбек сумуларының бирээзи турган. Экономиктиг реформаларның берге чылдарында республиканың өске девискээрлери-биле бир дөмей хоозураашкыга таварышкан. Чурттакчылары амыдыралының айы-биле ыңай-бээр көжүп чоруй баргылаан, чүгле чер-чуртунга бердинген, өгбелериниң оранын эвээш санныг ажил-ишчи, бергелерге торулбас кижилер ээлеп артып калган. Тере-Хөл кожуун каттап тургустунарга Балыктыг сумузу база тургускан чүве. Чурттакчы чон меңээ идгээш, суму даргазынга сонгаан, ону бүзүредир-биле аңаа өг-бүлө-биле көжүп чеде бергеш, ажилдап кирген мен. Сумунуң төвүн тудар болгаш өске-даа ажил-херектерин кылыр кижилер херек болу бээрге, эш-өөрүвүстү, төрөлдери-биле, кожа-хелбээ чурттап келген таныштары-биле Балыктыг көжүрер хемчеглерни алдывыс. Оон аңгыда суму тургустунарга чон чуртунче көжүп кээп эгелээн. Ынчангаш сумунуң чурттакчыларының саны көвүдөп орар. Демнежи тургаш, ээн тайгага баштай чуртталга бажынардын туткаш, суму төвүн үндөзилеп тургускан, суурну Тал деп адаан, ында чурттап-ажылдап турар бис.

— Сумунуң чурттакчы чону кандыг-кандыг ажил-херекти кылып турарлар?

— Суму чагыргазы бо девискээрниң экономиказын, социал адырын хөгжүдеринге кандыг ажил улуг салдарны чедирерин

өөренип көргөн. Бирги ээлчегде, тудугну, мал ажилын сайырадыры чугула деп санаан. Мону шиитпирлээр хемчеглерни алган бис. Ийи миллион рубльдин чээлизи сумуга берген, оон-биле Мөңгүн-Тайга, Тожу, Таңды, Эрзин кожууннардан эвээш эвес сарлыкты, ивини, чылгы малды, хойну, өшкүнү, инекти садып алган бис. Мал ажилын, тудугну болгаш өске-даа сумунуң ажил-херектерин чогулгалыг шиитпирлээр-биле көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативин тургузуп алдывыс, ол элээн таарымчалыг болган. Малдың баш саны чыл келген тудум-на өзүп орар, ол бисти өөртүп турар. Эки көргүзүлгөни чедип ап турар малчыннар безин бар болу берген. Чылгы, сарлык кадарчызы Семен Чижит бо чылын малының бажын, чаш төлүн менди алгаш, мурнакчыларның одурунга кирген. Ынчангаш республиканың малчыннар Наадымында өг-биле шаңнаткан. Кооперативтин удуртукчузу Оксана Сенди Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижин алган. Суму чагыргазы малдың баш санын өстүрер, уксаазын экижидер хемчеглерни ап турар. Уксаалыг иви-лерни Сонгу чүкте ажил-агыйлардан Тыва алыр деп турар, Балыктыг сумузуңа элээн каш ивини бээр дилег-чагыгны кириген бис.

— Сумунуң чонунуң амыдырал-чуртталгазын таныштырып көрүңер, Федор Оолович.

— Амгы үеде хоорайларда, суурларда болгаш ырак-узак сумуларда чурттап чоруур кырган-даа,

чалыы-даа кижилерге чурттаар бажын, электри чыры, делегейде болгаш чурт иштинде болушкуннары көрүп орар телевизор, дыңнаар радио, культурлуг дыштанылга, чугула хереглелдин аш-чем болгаш үлөтпүр барааннары херек болу берген. Балыктыг озалааш, ырак девискээрде турар-даа болза, аңаа ажилдап-чурттаары-биле күзелин илередип чедип келген кижилерге таарымчалыг байдалды тургузар хемчеглерни алдывыс. Бичи электри станциязын садып алгаш, оон ачызында чырыктыг, хей телеканалдарның дамчыдылгаларын көрүп турдус. Аш-чем аймаан болгаш өске-даа хереглел барааннарын «Урал» машинавыс-биле боттары-биле чедирип алгаш, чонну хандырып турар бис. Чурттакчы чоннуң дузалал ажил-агыйы база бар, ынчангаш амыдырал-чуртталганың байдалын ниитизи-биле багай эвес деп санаар мен.

Бичи электри станциявыс үрели бээрге, ыракта сумуга дуза чедир дилгени Чазакка кириген бис. Бистиң байдалы-биле өөренип көргөш, Чазак Даргазы Шолбан Кара-оолдун деткимчези-биле республиканың Үлөтпүр яамызының сайыды Карим Саган-оол биске 60 көт күчүлүг дизель электри станциязын садып берип, балыктыгчыларга улуг дузаны чедирген. Оон аңгыда сумунуң тудуун сайзырадырын деткип, «Тайга» деп пилораманы садып алырынга дузалаан. Бо дээрге Чазактың Балыктыг сумузуңа бурунгаар хөгжүдөр, чонуну амыдыралын экижидер дээш

сагыш салышкыны деп бедии-биле үнөлөп көрүп, ол дээш өөрүп четтиргени-биле илередип, Чазактың деткимчези ырак-узак черде чурттап-ажылдап чоруур балыктыгчыларның хей-адын көдүргенин, ажил-ишче улам сорук киригинин чугаалаар бодаан мен. Төрүтүнген черивистиң ажил-агыйын хөгжүдөр, бай, тодуг-догаа чурттаары-биле чүгле боттары-биле хамааржыр, ону кым-даа кээп кылып бербес деп чүвени ханызы-биле ме-дереп билип турар бис. Ынчангаш бүдүрүкчүлүг ажилдаарын хүлээнип турар бис.

— Силер колдуунда кылдыган болгаш кылып турар ажил-херектерниң дугайында чугаала-дыңар, ажил-иште, амыдыралда таваржып турар бергелер, четпестер база бар боор аа?

— Чаа тургустунган суму болгаш оон ажил-ижинде четпестерни эвээш эвес деп дорту-биле чугаалаар апар. Сумуда школа, эмнелге, клуб безин амдыызында чок, тудуг оожум чоруп турар, чоннун хереглээри чугула барааннары сөөртүп алыры берге айтырыг болуп келген. Бергелер, четпестер турза-даа, оларны шыдажып эртип, ажилдап-чурттап турар бис. Фельдшер-акушер пунктузуңа тудары ырак черге эң-не чугула болуп келген, ынчангаш айтырыгны Москвага чедир тургузуп тургаш, шиитпирледи алган мен, төлөвилел документилери белен, ам ону тударын чугаалажып турар бис.

— Балыктыг сумузу туристер баазаны тудуп турар деп дыңнаан

мен. Ол ажилыңар кайы хире чоруп турарыңар, Федор Оолович?

— Ийе, шын, турбаазаны тудуп турар бис. Балыктыг дээрге туризмге кончуг таарымчалыг оранна болгай, оон ыңай мында эмнээринге эки шынарлыг аржаан бар, ону барымдаалааш, суму туристер баазаны Сайлыг хемнин аксында онзагай чараш бойдус чурумалдыг черде тудуп эгелээн. Амдыызында ийи бажының ханазын тудуп дооскан, аңаа тигер ийи өгнү база садып алган бис. Пилорама ажилдай бээрге, келир частан эгелеп баазаның тудуу шуудаар, ону доозар хемчеглерни алыр бис. Сурагылыг Тарыс аржааны биске хамааржыр, оон ажил-ишче, камгалалын экижидер, аңаа дыштанып келген чонга таарымчалыг байдалдарны тургузар хемчеглерни алырын планнап турар бис.

Балыктыг дээрге кижиниң амыдырал-чурттаарыңа кончуг таарымчалыг кылдыр бойдустан чаяган онзагай чер, оон ол хайырларын шаандан бээр бистиң өгбелеривис шудургу ажилдап тургаш, оларны ажылгап, тодуг-догаа чурттап-амыдырап чорааннар. Оларның үлгөрин салгачылары бистер уламчылап, чер-чуртувус Балыктыгны хөгжүдөр, чоннун, азы боттары-биле амыдыралы-биле экижидер дээш ажилдаар хүлээлгелиг бис, ону чедип алырыңарга алгаш, курлавырлары бисте бар — деп, суму даргазы Федор Оолович Сенди түннелинде чугаалаан.

Таан-оол ХЕРТЕК
айтырыгларны салган.
Айлаң Монгуштуң тырттыргач чурчу.

«Херээжен кижии арагалаарга, бажың бүдүнү-биле өрттенир»

Республиканың девискээринге араганы үүрмектеп садарын кызыгаарлаар талазы-биле ТР-ниң Чазаның ап чорудуп эгелээн хемчеглерин бүрүнү-биле деткир-дир мен. Бо айтырыг талазы-биле РФ-тиң Президентизи Д.А.Медведев улуг дүвүрелди көдүрүп, ол талазы-биле хуралды эрттирип тургаш, хамаарылгалыг органнарга тодаргай даалганы берген.

Ам бир эвес төөгүдөн алыр болзувусса, Россияның чурт бажына олурган дээржилерден, Сталинден эгелээш, арага-биле демисеппезин удуртукчу чок боор. Ынчалза-даа ол айтырыг талазы-биле төнчүзүңге чедир кым-даа туржуп шыдаваан. Ында чөптүг болгаш чөптүг эвес чылдагааннар бар. Арага, бир дугаарында, чурттуң саң-хөө айтырыгы-биле тудуш холбаалыг апар суксун чүве-дир. Ынчангаш оон алдырбайн баар бир чылдагааны ында, ийи талазында, ону ажылгап турар культуравыс кончуг куду болуп турарындан оон түннелдери эки чүүлдерге чедирбейн турар.

Бистиң ниитилелде орустар төөгүдөн бээр араганы ижип келген деп дамчыыр чугаа шагдала турган. Бир эвес шын сайгарып көөр болза, ол херек кырында ыңдыг эвес. Төөгүнүң статистика материалдарындан алгаш көөргө, хааныг Россияның үезинден Совет Россия тургустунгуге чедир кижилер арагаже улуг-ла сундулавайн чораан. 1914-1917 чылдарда Россияның бир чурттакчызынга бир чылда 4,4 литр спирт онаажып турган.

Чамдык политологтарның чугаалап турары-биле алырга, 1956 чылдан эгелээш Россияның чурттакчылары калбаа-биле арагалаашкынче кирген деп санап турар. Оон кол-ла чылдагааны — күрүнеден хамаарылгалыг болганында болуп турар. Спиритти сатканындан орулганы улгаттырар дээш араганы бүдүреринин болгаш садарының харысалгазын күрүне бодундан

чайлаткан деп турар.

Араганы ажылгаар талазы-биле Россия делегейде бирги черде келген болгаш чылда бир кижиге 18 литр спирт онаажып турар деп, РФ-тиң Президентизи Д.А.Медведев улуг дүвүрел-биле чугаалаан болгай. Азия чурттарында бир кижиге 1,5 литр, Кыдатта 5 литр онаажып турда, а бисте 18 литр чеде бергени коргунч эвес-тир бе? Арагадан Россия бир чылда 600 муң ажилдаар назынында кижилерни чидирип турар, ол шупту өлүп хорал турар кижилериниң үштүң бири болуп турар. Оон уржуундан автоорук озал-ондаанга чылда 30 муң ажыг кижии амы-тыннандан чарлып турар. Бүгү-делегейниң кадык камгалал организациязының берген медээзи-биле алырга, 2009 чылда школа дооскан 100 доозукчунун араганы ажылгаанындан оларның 40-и пенсияга чедир чурттаар (Англия-биле деңнээр — 90). Бир эвес бо саннарны моон-даа ыңай көргүзөр болза, шуут-ла коргунчуг апар.

Ам айтырыг канчаар тургустунуп турары дээрге, чамдык эксперттерниң болгаш политологтарның бодалы-биле алырга, совет үеде азы 1985-1990 чылдарда Горбачевтун арагалаашкынга удур ажылгап турган арга-дуржулгазын чоп ажылгап болбазыл деп, айтырыг тургустунуп турар. Ол чылдарда арагага удур кампанияны ажылгаан соонда, кижилериниң өлүп хораар чоруу дыка кызырылган болгаш Россияның чурттакчыларының ортумак чурттаар

назыны 5 чыл чедир узаан. Бо кампанияның эң эки салдары чүде болганы дээрге, наркология албанын бедик деңгелге тургусканы болуп. Ынчалза-даа бо ведомство үр туруп шыдаваан болгаш чедип алган чүүлүн камгалап шыдавайн барган.

РФ-тиң Социал хөгжүлдө яамызы 2012 чылга чедир араганы ажылгаарын 18 литрден 14 литрге чедир бадырар сорулганы салып турар. А Бүгү-делегейниң кадык камгалал организациязының берип турар медээзинде бир чылда кижиниң ажылгаар ужурулг спиртинин үстүкү хемчээли 8 литрден ашпас деп турар. Бо ийи санның аразында кайы хире улуг ылгал барын номчукчу эскерип-ле олур боор.

Делегей чурттарының практиказындан алгаш көөргө, арагалаашкын-биле демисежи база ону ажылгаарын кызыгаарлап болурун бадыткаан. Борто чижек кылдыр Польшаны ап болур. Чээрби чыл бурунгаар Польша араганы ажылгаар талазы-биле Россия-биле дөмей бирги черге чоруп орган. Европа улустарының: «Поляк-биле дөмей эзирик-тир сен аа» деп чугаалажып турганы таварылга эвес. Ам бо чуртта байдал сыр өскерилген, ажил хүнүнде эзирик кижии безин кудумчуга көзүлбес апарган. Олар, бир дугаарында, арагаже кире берген кижилерге дуза чедирер программаны ажилдап кылган. Эзирик ажилга чедип келген кижилерге хамаарыштыр шыңгыы хемчеглерни ап эгелээн. Оон-биле чергелештир бир шил водканың өрттөн 700 рубльге чедир өстүргөн. Мындыг хемчеглерни ап чорутканының түннелинде,

чуртта амыдыралдың кадык-чаагай омур-хевири тургустунган болгаш арага садып турар садыгларның саны кызырылган.

РФ-тиң Федералдыг Хуралында Кадык камгалал комитетинде арага политиказын ажилдап кылып талазы-биле эксперт бөлүүнүң кежигүнү, медицина эртемнеринин доктору А.Балашов аарыг кижилерниң хамааты эргезин кызагдап турар диспансер учедундан ойталаарын саналдап турар. Бо айтырыгны, бир талазында, чөптүг деп бодаар мен, ажилдакчы кижии бир черге ажилдап чеде бээрге, моон мурнунда ол алкоголь чораан деп билдине бээр болза, ол кижиниң депширинин оруун шаптыктап болур дээш, өске-даа үнелиг саналдарны кирип турар.

Сөөлгү чылдарда бистиң республикада арагалаашкын-биле демисел шуут чорбайн турар деп чугаалап болур. Ол езулуг-ла хамчыктыг аарыгже шилчип келген. Ылаңгыя аныяк херээжен кижилерниң ортузунда оон непереп эгелээни улуг айыылды тургузуп турар. Орус чоннуң «эр кижии арагалап турда, бажыңның чартыы өрттенип турар, а херээжен кижии арагалап турда, бажың бүрүнү-биле өрттенип турар» деп, чугаазы бар. Өг-бүлениң эң-не үнелиг ээзи бо хамчыкка таваржып турары чүгле өг-бүлөгө эвес, а чурттуң келир үезинге айыылды тургузуп турар.

ТР-ниң Чазаның талазындан тодаргай хемчеглерни ап эгелээндир, ону күүседир ужурулг албан черлеринин талазындан боттук хемчеглерни алыры чугула апарган. Чүгле воскресеньедэ эвес, дыштаныр хүннерде араганы сатпас

кылдыр тургусса кандыг боор. Араганы дыштаныр хүннерде сатпайн баарга, чажыт «адрестерниң» дирлип үнери база чажыт эвес. Бо талазы-биле шыңгыы хемчеглерни тус чер чагыргалары, иштики херектер органнары алыры чугула. Техниктиг спиритти республикаже кири сөөртүрүңге хамаарыштыр шыңгыы хемчеглерни ап эгелээрге, чамдык чиижең сайгарлыкчылар 50-60 рубльдин водкаларын бажыңнарында 100 рубльге садып турар таварылгалар чамдык көдээ суурларда кестүп келген.

Мээң бодап турарым-биле алырга, Кызыл хоорайга болгаш республиканың чурттакчылыг суурларында дүнеки үелерде арага болгаш пиво садып турар садыгларны, ларектарны шуптузун хаары негеттинип келген. Бистиң республика хамаанчок, Россияның чамдык улуг хоорайларында дүне арага, пиво садып турган садыгларны, ларектарны эрткен чылын-на хаап эгелей берген. Араганы садарын чурумчударыңа кандыг-даа хоойлунуң херээ чок, ону тус чер чагыргазының шиитпири-биле чурумчудуп ап болурунун аргазы бар. Бо айтырыг талазы-биле ТР-ниң Чазаның талазындан араганы болгаш эзиртир суксуннарны садарын чурумчудар талазы-биле оларга долу эргени берип турар-дыр. Чурттакчы чон, тус чериниң эрге-чагыргазы бир демниг хөдөлүр болза, бо хамчыкты чавырылдырып болурунун аргазы бар.

Орайтап-даа эгелээн болза, бо социал айыылдыг айтырыгже чурт баштыңчызы сагыш салып эгелээни өөрүнчүг болуп турар.

Сергей ХЕРТЕК.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың өөредилге адырынга контроль болгаш хайгаарал талазы-биле албанның структуразын бадылаарының дугайында

Россия Федерациязының «Өөредилге дугайында» Хоойлузунун 28.1 чүүлүнүн 8 пунктунунга дүүштүр доктаадырым болза:

1. Тыва Республиканың Өөредилге адырынга контроль болгаш хайгаарал талазы-биле албанның коштунган структуразын бадылаар.

2. Бо Чарлык анаа ат салган хүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2009 чылдың сентябрь 11

№204.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2009 чылдың сентябрь 11-де №204 Чарлы-биле бадылаан

Тыва Республиканың Өөредилге адырынга контроль болгаш хайгаарал талазы-биле албанның структуразы

Күрүнениң хамааты албан-хаакчыларының ниити саны 7 штаттыг единица.

Күрүнениң хамааты албан-хаакчыларының эрге-дужаалын ээлевейн турар ажылдакчыларның ниити саны 6 штаттыг единица.

Удуртукчу

Удуртукчунун оралакчызы

Өөредилгениң шынарын контролдаар

Килдис

Килдис начальниги-1

Кол специалист-1

Социолог-1

Күрүне аккредитациязы болгаш лицензиялаар килдис

Килдис начальниги-1

Кол специалист-1

Очулдурукчу-1

Административтиг-ажыл-агый секторы

Кол бухгалтер-1

Херек эмгелекчизи-1

Өөредилге адырынга хоойлужудулганын

күүселдезин хайгаараар килдис

Килдис начальниги-1

Юрист-консультант-1

Программист-1.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2009 чылдың январь 13-те №2 Чарлыын, Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2008 чылдың март 24-те №28 Чарлыын күжүн чидирген деп санаарының дугайында

«Тыва Республиканың Чазаның Даргазының эрге-байдалының дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун 7 чүүлүнүн дөрт кезээн удуртулга болдурга, а ол ышкаш федералдыг хоойлужудулгаларга дүүштүр Тыва Республиканың хоойлужудулгаларын чурумчудар сорулга-биле доктаадырым болза:

1. Күжүн чидирген деп санаар:

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2008 чылдың март 24-те «Тыва Республикада шажын ажылынга күрүне экспертизанын чорударының эксперт чөвүлелин тургузарының дугайында» №28 Чарлыын;

Тыва Республиканың Чазаның Дарга-

зының 2009 чылдың январь 13-те «Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2008 чылдың март 24-те №28 Чарлы-биле бадылаан, Тыва Республикада шажын ажылынга күрүне экспертизанын чорудар эксперт чөвүлелин составынга өскерилгелерни кириеринин дугайында» №2 Чарлыын.

2. Бо Чарлык албан езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2009 чылдың сентябрь 11

№205.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Планныг үеде болгаш ээлчеглиг саң-хөө чылында медицинаның ыяап-ла камгаладылганының республика фондузунун бюджетинин төлевилелин болгаш Тыва Республиканың республика бюджетинин төлевилелин тургузарының дугайында Дүрүмге өскерилгелерни кириеринин дугайында 2009 чылдың июнь 24 №294 Кызыл хоорай

Планныг үеде болгаш ээлчеглиг саң-хөө чылында медицинаның ыяап-ла камгаладылганының республика фондузунун бюджетинин төлевилелин болгаш Тыва Республиканың республика бюджетинин төлевилелин белеткээрин чурумчудар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың май 31-де «Планныг үеде болгаш ээлчеглиг саң-хөө чылында медицинаның ыяап-ла камгаладылганының республика фондузунун бюджетинин төлевилелин тургузарының чурумунун дугайында» №341 доктаалы-биле бадылаан, планныг үеде болгаш ээлчеглиг саң-хөө чылында медицинаның ыяап-ла камгаладылганының республика фондузунун бюджетинин төлевилелин болгаш Тыва Республиканың республика бюджетинин төлевилелин тургузарының дугайында Дүрүмге дараазында өскерилгелерни кириер:

1) II кезээнге:

а) 2.1 пунктта:

«а» пунктунун адаанда «май 20» деп сөстү «июнь 1» деп сөс-биле солугу;

«б» пунктунун адаанда «июнь 10» деп сөстү «июль 1» деп сөс-биле солугу;

б) 2.2 пунктта:

«июнь 15» деп сөстү «июль 10» деп сөстөр-биле солугу;

«концепция» деп сөстүн соонга «үр хуусаалыг» деп сөстөрнү немээр;

в) 2.3 пунктта:

«июнь 15» деп сөстү «июль 25» деп сөс-биле солугу;

2.3.1 пунктунун адаанда «июль 15» деп сөстү «июль 1» деп сөс-биле солугу;

г) 2.4 пунктта «июль 1» болгаш «июль 15» деп сөстөрнү дес-дараалаштыр «август 15» болгаш «июль 25» деп сөстөр-биле солугу;

2010 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин акша-хөреңгизинден акшаландырып турар Тыва Республиканың ажылдавайн турар чурттакчы чонунун медицинаның ыяап-ла камгаладылганының талазы-биле ачы-дуза чедиреринин күрүне керээзин чарар эргениң чагыын салырының дугайында 2009 чылдың июнь 25 №302 Кызыл хоорай

2005 чылдың июль 21-де «Күрүнениң болгаш муниципалдыг хергелелге барааннар чедиреринге, ажылдар күүседиринге болгаш ачы-дуза чедиреринге чагылар салырының дугайында» №94 Федералдыг хоойлуга дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы болгаш Тываның медицинаның ыяап-ла камгаладылганының республика фондузу Тыва Республиканың республика бюджетинин акша-хөреңгизинден акшаландырып

д) 2.6 пунктта «июль 15» деп сөстү «август 20» деп сөс-биле солугу;

е) 2.7 пунктта «июль 15» деп сөстү «июль 25» деп сөс-биле солугу;

ж) 2.8 пунктта «июль 5» болгаш «июль 25» деп сөстөрнү дес-дараалаштыр «август 5» болгаш «июль 25» деп сөстөр-биле солугу;

з) 2.9 пунктта «июль 15» деп сөстү «август 20» деп сөс-биле солугу;

и) 2.12 пунктта «сентябрь 20» деп сөстөрнү «сентябрь 25» деп сөс-биле солугу;

2) III кезээнге:

а) 3.1 пунктта:

«июль 20» деп сөстү «август 10» деп сөстөр-биле солугу;

«б» пунктунун адаанда «Федералдыг үндүрүг албанының эргелели» деп сөстөрнү «Пенсия фондузунун салбыры» деп сөстөр-биле солугу;

б) 3.4 пунктта «август 10» деп сөстү «август 15» деп сөс-биле солугу;

в) 3.5 пунктта:

«август 25» деп сөстү «сентябрь 15» деп сөс-биле солугу;

«б» пунктуну уштуп кааптар;

г) 3.5.1 пунктунун адаанда дараазында уткалыг немелдени кириер:

«3.5.1. Тыва Республиканың Экономика яамызы август 25-ке чедир Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдээзинин тодараткан прогнозун, а ол ышкаш амгы саң-хөө чылының сөөлгү отчеттук хүнүнүн байдалының талазы-биле республиканың тускай сорулгалыг программаларының хем-чээлинге көрдүнгөн капитал салышкынының талазы-биле медээлерни Тыва Республиканың Саң-хөө яамызынче кириер.»;

д) 3.6 пунктта «сентябрь 15» деп сөстү «сентябрь 25» деп сөстөр-биле солугу.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарда парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

ла камгаладылганының талазы-биле ачы-дуза чедиреринин күрүне керээзин чарар эргени камгаладылганың медицина организацияларының аразынга ажык конкурстун документациязын бадылаар;

Тыва Республиканың 2010 чылда республика бюджетинин акша-хөреңгизинден акшаландырып турар Тыва Республиканың ажылдавайн турар чурттакчы чонунга медицинаның ыяап-ла камгаладылганының ачы-дузанын чедирер күрүне керээзин чарар эргениң (медицинаның ыяап-ла камгаладылганының керээзи) ажык конкурзун 2009 чылдың III кварталында эрттирер.

3. Тыва Республиканың ажылдавайн турар чурттакчы чонунун медицинаның ыяап-ла камгаладылганының эргезин боттандыраар камгаладылганың медицина организация-

ларын шилиир талазы-биле конкурс комиссиязының коштунган составын бадылаар.

4. Тыва Республиканың Чазаның 2005 чылдың ноябрь 21-де «Ажылдавайн турар чурттакчы чонунун медицинаның ыяап-ла камгаладылганының эргезин боттандыраар камгаладылганың медицина организацияларын шилиир талазы-биле ажык конкурстун эрттиреринин талазы-биле организастыг хемчеглерин дугайында» №1273 доктаалын күжүн чидирген деп санаар.

5. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарда парлаар.

6. Бо доктаалды күүселдези дээш контролду Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы А.П.Дамба-Хууракка дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

Тыва Республиканың Чазаның 2009 чылдың июнь 25-те №302 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың ажылдавайн турар чурттакчы чонунун медицинаның ыяап-ла камгаладылганының эргезин боттандыраар камгаладылганың медицина организацияларын шилиир талазы-биле конкурс комиссиязының составы

А.П.Дамба-Хуурак — Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы, даргазы;

А.Д.Ооржак — Тыва Республиканың кадык камгалал сайыды, даргазының оралакчызы;

Е.В.Тимофеева — Тываның медицинаның ыяап-ла камгаладылганының республика фондузунун хоойлу-дүрүм болгаш кардрлар хандырылганының килдизинин кол специализи (чөпшээрешкени-биле), секретары;

А.В.Бартан — Тыва Республиканың Экономика яамызының килдис начальниги;

О.В.Доржу — Тыва Республиканың саң-хөө сайыдының оралакчызы;

Т.И.Полежаева — Тываның медицинаның ыяап-ла камгаладылганының республика фондузунун күүседикчи директорунун хүлээлгезин күүседип турар (чөпшээрешкени-биле);

Р.О.Сандан-оол — Тыва Республиканың кадык камгалал сайыдының бирги оралакчызы.

Көдээ черлерде чурттап болгаш ажылдап турар (хоорай хевирлиг суурлардан аңгыда) бюджет адырының ажылдакчыларынга социал деткимчениң хемчеглерин бээринин Чурумунга өскерилгелерни кириеринин дугайында 2009 чылдың июль 14 № 347 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның 2005 чылдың июль 10-да «Көдээ черлерде чурттап болгаш ажылдап турар (хоорай хевирлиг суурлардан аңгыда) бюджет адырының ажылдакчыларынга социал деткимчениң хемчеглерин бээринин Чурумунга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 3 пунктунун бирги абзазынга дараазында редакцияны кириер:

«Бо Чурумунун 2 пунктузунда айыттыг көдээ черлерде чурттап болгаш ажылдап турар специалистер Тыва Республиканың Чазаның 2006 чылдың март 25-те «Тыва Республика талазы-биле коммунал ачы-дузаның хергелелин үстүкү нормативтеринин дугайында» №350 доктаалы-биле бадылаан

коммунал ачы-дузаның хергелелин нормативтеринин болгаш чурттаар оран-саваның шөлүнүн социал нормазының хемчээлинге электри хандырылганының болгаш одалга талазы-биле коммунал ачы-дузаның төлевирин акша хевиринге субсидия алыр эргелиг;

2) 4 пунктта дараазында редакцияны кириер:

«4. Бо чурумунун 3 пунктузунда көрдүнгөн, субсидия алырынга эргелиг, ол черлерде чурттап турар болгаш пенсияже үнеринин бетинде ол чиигелделерни ажыглап турган, бир эвес олар көдээ чурттакчылыг суурларга 10 чылдан эвээш үеде ажылдап турган болза, өөредилгениң болгаш кадык камгалалының специалистери пенсияже үнгөн соонда ол чиигелделери камгалап артынар.»;

3) 5 пунктуну күжүн чидирген деп санаар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарда парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

ДЕТКИМЧЕНИ

Бай-Тайга кожуунда ажил чок турган кижилерниң биче бүдүрүлгелерни ажыдып ап турары: арга-дуржулгазы, шаптараазыннары

Тыва Республиканың Чурттакчы чонну ажилга хаара тудар күрүне албанының агентилели бүдүн делегейде тургустунуп келген саң-хөө кризисиниң уржуктарын баш удур болдурбазының талазы-биле хемчеглерни ап, Тыва Республиканың Чазаа күш-ажыл рыногунга дүшкүрлүг байдалды чавылдырар доктаалды хүлээп алганының дугайында чазын республиканың массалыг информация чепсектеринге бижээн турган. Тыва Республикага күш-ажыл рыногунун дүшкүрлүг чоруун чавылдырар талазы-биле хемчеглер азы тодаргайлаарга, ажил чок чергелиг чурттакчы чоннуң аразына биче бүдүрүлгелерни ажыдып алырының талазы-биле ТР-ниң Чурттакчы чонну ажилга хаара тудар (ЧАХТ) агентилели 154 миллион 918 муң рубль түңнүг акшаны камгалап алган. Ол түңнү район коэфффициенти-биле катай баш удур санаан турган, ынчалза-даа РФ-тиң Чазааның доктаалында «район коэфффициентилери-биле» деп сөстөр кирип-чүгүрүп-биле бодунуң бүдүрүлгезин ажыдып алырынга баш удур санап турганы түңден куду сан үнүп келген, ынчалза-даа ол программаже кирер кижилерниң саны көвүдээн. Ооң түңнелдери кандыг болганы?

Республикада 1694 кижиге бо программаже кирген. Эрткен неделяда Бай-Тайга кожуунунун Чурттакчы чонну ажилга хаара тудар күрүне албан чериниң төвүн тава-рыштыр күрүне дузаламчызын, 58 муң 800 рубльди алган хамаатыларның ажил-херээн кайы хире углап-баштап, эгелеп алганын көөрү-биле ук албанның ажилдакчылары чедип көрүп чордувус.

Бай-Тайга ус-шеверлерниң чурт-у деп сагындырган-даа херээ чок

бербээн, ажил чок чергелиг-даа болза, бажыңыга улустун чагыын доктаамал хүлээп ап турган кижиге дээрзин ооң кылыгларының шына-ры бадыткап турар. Ынчал кээрге, бо биче бүдүрүлгеден-не республиканың сорулгалыг программа-зының, мен бодаарымга, эң кол кезээ, хостуг ажылдап турган организа-статтынмаан ус-шеверлерни тус черниң үндүрүп төлөкчилериниң санынче кирип-чүгүрүп-биле чер бот-башкарылганын бо

Ус-шевер Май-оол Ендан.

боор. Ынчангаш бир дугаар четкен (Хемчик сумузуңда) сайгарлыкчывыс Шериг-оол Кара-Донгактың кайы хире шеверин ооң кылган ажилдары бадыткап турар. Ол мебель аймаан, бажың кезектери: соңга кастактары, эжик септээр бүдүрүлгени бажыңында ажыдып алган. Алган акшазынга соңгаартан чымчак материал садып алган, чек документилери шупту бар. Ол стол, сандаларны кылгаш, морилка-биле будааш, лактап каан. Ажылы-биле чугаалаарга, чазаныкчы бо акшаны алгаш, чагыглар күүседип эгелей

ажылды чорударынга сонургалы улуг.

Май-оол Ендан дашты, ыяшты чонуп тургаш, янзы-бүрү дериг-херекселдерни кылып турар. Шуруун кылыр дээш чоон теректин ортузун балды-биле үттеп алганын көргөш, ооң кызымаан, ажилдың кадыг-бергезинден чалданмазын магададым. Терек, хадындан кылган саваларының кыдыын чараш хээлер-биле сиилбээн. Тос-каракты Кызылдың садыгларындан садып ап болур, ынчалза-даа оларның хемчээли улуг, аяктан шай

узарга, эпчок болгай. Май-оол: «Бичии шевергин, аякка тааржыр кылдыр чазап турар мен, дораан алгаш баар чорду» — деп чугаалады.

Рада Күжүгет идик-хеп аймаан даарап, септеп турар. Хоочун даараныкчы чораан авазының изин истеп, дөзээн кижиге болду. Раданың ада-иези Зоя Салчаковна биле Владимир Очуровичиниң Раданың кылып турар ажылы-биле бисти таныштырарга, ооң кылыгларының ажыктыын, өртээниң чиигин магададым. Хой дүгүндөн даараан курткаларны халафайбер дээр болгай бис. Ооң өртээ шыырак. Чылыг болгаш чик. Рада шак ындыг чоорганнарны даарааш садып турар. Өртээ 350 рубль. Синтепон чоорганнарны ол хире болгай. Оон ыңай Владимир Очурович алгы-кешти канчаар эттеп турарын көргүстү. Шаанда тываларның эттеп турган аргаларына немей, боттарының чогаадып алганы бөдүүн станок база бар. Алгы-кежиниң чымчаа кедергей. Химиктиг арга-биле эттээриниң дугайын чугаалаарымга: «Химия-биле эттевезин кызып, арыг экологтуг идик-хеп даараарын кызыдып турар кижиге» — деп кагды. Эттеп каан алгыларны бир черде, божалаан алгыларны бир черде чыып каан. Ажил-ишчи, демниг өг-бүлө деп көстүп турар.

Кежик Коңга автомашиналар септээр чер ажыдып алган, дугуйларны дескилээр (балансировка-лаар) аар өртектиг дериг-херексел безин ында бар чорду. Өртээ база-ла тус черниң улузунуң шаа-биле улуг эвес болуп турар. Бир дугуйну солууру 100-150 рубль. Дүне-даа отуруп кээр, чоруп-ла турар болдулар.

Аржаана Апыш бо албанның шугуму-биле повар-кондитер мергежилдин херечилелин алган. Алыс боду черле чем кылырынга сонургалдыг. Ол 58 муң рубль-биле профессионал дериг-херекселдер садып алыр дээрге, өртээ аар боорга, бажыңга ажыглаар чем кылыр дериг-херекселдер садып алган. Ооң кылган чемин быжырып турдала, удур садып алгаш барып тура-

Алдыс Хомушку даараан кылыглары-биле.

рын көрдүвүс. Ооң чаагай тортун садып-даа чидивис. Олам ажылчын олуттарны база тургузуп эгелей берген. Изиг чем кылып эгелей бээрин база дыңнатты.

Шенне Салчак база бо адырның шугуму-биле парикмахер мергежил-ин чедип алган. Ол бажыңының бир азыында баш таарар чер ажыдып алган. Ооң баш таарарын черле билир турган болгаш, чагыкчылары хөй. Чамдыкта чалап алгаш-даа баар. Ооң ажылының шынарын үнелеп турар хирезинде, телевиниң өстүрбезин дилеп турарын элдеп-синдим. Бир кижиниң баш таарарының өртээ 100 рубль. Эвээш-тир.

Парикмахер кижиниң ажылының хоралы ол өртекке дүүшпес. Оода 150 рубль болза эки.

Ногай Арбай-оолдун ажыдып алганы «Сервис төпте» ажил чок турган Борис Кандан катчып келгеш, телевизор, соодукчу дээш, телефонга чедир септеп ажылдап турар болдулар. Б. Канданга үстүнде көрдүнгөн түңнүг акша дыка херек дээрзин оларның кылып турар ажылы бадыткап турду. Ол-ла төпке ажил чок турган Долаана Тойбу-Хаа чурук тырттырар чер ажыдып ап турар. Электри дамчыдылганының шынарының кудузу бо төпке дыка хөй ажилды чүдүрүп турар. Чоокта чаа Тээлиниң Степная кудумчузунун электри күжү улгаткаш, ол кудумчуда бар-ла электри дериг-херекселдерин өрттендир шаапкан. Амгы шагда кандыг-кандыг электрилиг дериг-херексел бар апарганын санап адаары берге. Ынчал кээрге бо төптүн кижиге кылаштар хос чери чок кылдыр электрилиг термос, телефон, телевизор дээш, чок-ла чүве чок. Деткээни чүүлдүг-дүр.

Бичии оолдарлыг болгаш, оларның күзелдин дыка эки билип, уруглар хөггөдир черни кылып алганын Альберт Хертектиң өөнүн ишти Чочагай Хертек чугаалады. Тываның аң-меңиниң дүрзү-хевирлерин тургускан шөлчүгөшке тир бооларын салгаш, бичии уруглар электрилиг автомашиналарга халдыр кылдыр таарыштыр кылып чогаатканы бир онзагай ажил-дыр деп көрдүм. Чараш хөг — аттракцион

Хасан Кочаның эттээн алгылары.

Шаандагы алгы эттээр херекселди В.О. Күжүгет көргүзүп тур.

рыногунда

ШЫНЗЫДАР

көргүзөр дээш ада-иелер уругларын чылдың ужу-кыдында, колдуунда чүгле июнь 1-де, албан-биле Кызыл кириер. Чамдык ада-иенин шаа ынаар кирип шыдавас, уруглар ол ойнаарактарны чүгле телевизорда кинолардан көрүп тургулаан. Ам Тээлиде уруглар шөлге 30 рубльди төлөш, ол машинага олурупкаш, ону башкарып болур. Улуг эвес өртек-тир бе? Руль тудуп шыдавас уругларга ырактан машинаны угулар-башкарап пулт база көрдүнгөн. Бо мээң база күзелмнн кезии-дир. Тывага чүге бодунун тоолчургу маадырларынга таваржып болур Дисней-Ленд хевирлиг хоорайжыгаш туруп болбас деп?! Ус-шеверлер бар-дыр. Салым-чаянныглар база. Бо аныяк өг-бүлө тывынгыр-сагынгыр болгаш эң ылангыя уругларның күзелдерин баш удур боттандырып билир болганда, олар улам-на сайзырай бээр дээрзинге бүзүрел улуг.

Тээли биле Хемчик, Ээр-Хавак сумуларында бо сайгарлыкчылардан аңгыда, Буян Бурундукай дүк болбаазырадыр, Шораан Чүлдүк пилорама, Буян Булереш дүк болбаазырадыр бүдүрүлгелерни ажыдып турар. Дараазында атсураглыг ус-шеверлерниң чурту — Кызыл-Даг.

Айдын Хомушку, Николай Монгуш биле акшаларын каттыштыргаш, 170 муң рубльдин пилорамазын чоокта чаа садып алган. «Бо суурда 6 дугаар пилорама-дыр, ынчалза-даа бистии эң эки шынарлыг болур ужурлуг» — деп, олар чугааладылар. Моторун Япониядан эккелгеш, Москвага чурттуң стандарттарына дүгжүрүн хынааш, Новосибирскиге эккээр. Ынчангаш арай саадап турган. Бир шакта 230 грамм бензин чарыгдар. Бүдүрүкчүлүк бедик.

Артыш Чүлдүмнүн хлеб быжырачери — бажынының бир талазында. Кирип олурувуста, хлебтин чаагай чыды, быжырыкчының арнында дери ажил мында изиг түлүк чоруп турарын херечиледи. 42 хлеб хеви бар. Ынчангаш бир хонукта 2-3 ээлчеге быжыраар. Хлебтин чаагайын! Бис ону кандыг-даа суксун чокка чара тырткаш, дөргөн-бежен чылдарда араттарның уруглары дег, дыка амданнанып чидивис. Бо черле хереклекчилери үзүлбес болур чер-дир деп эки ажилдан сагыш-сеткиливис мага ханышкыныг үндү.

Светлана Чымба 10 анай, 1 хунан, 1 бызаалыг инек садып алган. Мал азыраар деп турар. Бодунун фермазы турбаза-даа, бо өг-бүлөгө бо деткимчениң ужу-дузалыг болганын төптүн ажилдакчылары тайылбырлады. Өг-бүлө алды оолдуг. Ажил чок... ындыг болганда, хей ажы-төлдүг өг-бүлө сумунун кичээнгейинге турганы билдингир. Бо өг-бүлөгө «Соок-Ирей» кылдыр Анатолий Партизанович Дамба-

Баш таарыкчызы Шеңне Салчак.

Хуурактың келгенин ТР-ниң Чурттакчы чонну ажилга хаара тудар талазы-биле агентилелинде килдис эргелекчизи Чечек Валерьяновна Артына сактып чугаалады.

ТР-ниң Чазааның отчедун сайгарып сургакчылап чорааш, А. Дамба-Хуурак бо өг-бүлөгө келгеш: «Бодум таламдан канчаар дузалап болур мен» — деп айты-

сумудан Айдыс Хомушку — ПУ-13-түн доозукчулары. Бо өөредилге чериниң оларга берген өзек-билини амыдырал-дуржулгазынга исти ажыдып бергени ол. Аныяк хирезинде кандыг-даа ажилдан чалданмас. Оларны бо өөредилге чери болгаш амыдыралына чүткүлдүү, салым-чаяанының оруун тыпканы дөмейлештирип турар.

Эдуард Седен мал азыраар күзелдин илереткеш, баштайгы мөөрейге эртпейн барган турганнар. Оон боттарының шынныын ажилдан чалданмазын шынзыдып тургаш, төлевилелин камгалап шыдааннар. Ам оларның ажил-агында 20 ажыг хаваң, шээр болгаш бода мал бар. Акшазы-биле улуг кажаа кылып ап турарын чугаалады. Удавас маңаа хуу ферма туруптары чигзиниг чок.

Бай-Тал сумуунда Айдын Салчак электрибиле ажилдаар дарганнаар дериг-херексел садып алган. Аңаа ырак кожууннардан адынга дага кылдырып кээр кижилер барын сумунун ажилдакчылары чугаалады. Чүгле оон ажы-

парга, өг-бүлениң херээжен ээзи: «Малдыг болзувусса...» — дээн чүве-дир. Бөгүн ол өг-бүлө сумунун чедимчези куду өг-бүлелериниң санындан үнгөн. Хасан Кочаа кеш болгаш дүк болбаазырадыр, Камбет-оол Салчак телевизор септээр, Адар-оол Саая идик септээр, Кара-оол Калдар-оол көдээ ажил-агый продуктуларын болбаазырадыр черлерни Кызыл-Даг сумуунда ажиткан болду.

Шуй сумузу. Василий Дары-Хөө компьютерге хоолаар, бирик парлаар, чурук үндүрер дээн ышкаш ачы-дузаны чедирер черни ажиткан, чүгле будууру артканын көрдүвүс. 58 муң рубль-биле дериг-херекселдер садып алган.

Орлан Хертектиң дугайында база демдеглевес аргажок. Оон чунар-демир турар чери безин ыяштан кылгаш, лак-биле чаап каан. Стол-сандай шупту бодунуу. Боду-биле каттай 5 ажилчын олутту тургузар. Мастерская турар оран-савазы бажынының дужунда ырак эвес черде чаа бажыны тудуп доозуп турар. Орлан, үстүндө ады кирген Май-оол Ендан база Шуй

Бай-Тал суурда хлеб быжырыкчызы Чечекмаа Салчак П.П.Таргын-биле.

Май-оол Ендан-биле сиилбээн дүрзүчү.

лынга ажыктыг чиг этти республикадан дашкаар сөөртүп садып каапканывыс хомуданчыг. Шуй сумуунда машина септээр черни ажиткан сайгарлыкчы Владимир Донгак ажылынга херек дериг-херекселдерни алган акшазынга садып алган. Октаттыг оран-саваны машиналар септээр чер кылдыр дерип алган, канчаар ажилдар кылдырда электри чырыы херек болгай, а ону кириерде суму даргазының ат салган таңмалыг саазыны херек. А ол дарга сумуга көзүлбээнинден бээр ийи ай четкен.

Кандыг өг-бүлөгө кирбедивис дээр, аныяк, ортумак назылыг, чединмес-даа, бай-шыдалдыг-даа. Төрөөн черинге ачыдуза чедирериниң янзы-бүрү биче бүдүрүлгелерин ажиткаш, ажилдаар күзел оларны каттыштырып турар, ынчалза-даа чаңгыс чүгле Хемчик сумуунун чагыргазының даргазындан өске, кайы-даа чагырганың даргаларының арнын көрүп көрбедим. Сумуларга чеде бээрге, чагырга даргалары чок болур чорду. Сиген кезилдезинде-даа эвес, суурда бажыны чок, азы бажынында чок болур чорду. Чамдык даргалар Бай-Тал сумуунун даргазы суурда бажыны чок, Тээлиден кээп ажилдап турар. Аңгы-аңгы дөстөрдөн акшалар-биле хандырып, үстүндө ажилданар деп деткип турар, суурнун чону ажилдаар күзелдин илереди, төлевилелдерин камгалап ап кызып ажилдап турар, а шилилгени эртпейн барганнары ам-даа бүзүрелин ышкынмай, боттарының кылыксаан ажылының ажыктыын бадыткап турар, ынчалза-даа ол бүгүнүн ажилдап эге-

лээрин суму чагыргалары таңмалары болгаш харысалга чок чоруу-биле боой тудуп алган турарын көргөш, тус чер бот-башкарылганың эргезиниң, туразының улуун шаандагы дүжүмөттөргө дөмейлеп: «Амыдырал хайнып турар чүведир, дузалап шыдавас болзунарза, оода шаптыктавайн көрүңер, дээр-гилер» — деп дилексээр-дир мен. А мөөрей-шилилгени эртип шыдавайн барганнар, ундараваңар, бо

Орлан Хертек садып алган станогунун чанында.

ажыл чүлгө эгези-дир. Ол чаа эгелээшкин болганда, келир чылын бо чылдың түннелдерин сайгарып тургаш, ону чонга оон-даа эптиг кылдыр ажилдап кылган болур ужурлуг, бо удаада эге шилилге ажилдарына суму чагырыкчыларына улуг эргени берген: олар сумудан шыырак төлевилелдерни кожуун комиссиязынче кириген, ынчалза-даа айткарып кааш, улаштыр «дыштаны» бергени хомуданчыг. Мындыг ажилгыр кижилерниң хуу бүдүрүлгелеринге хөгжүүр быра болуп турар бо акшаландырышкын база шыдамык туруштуг кижилерни шүүрүп үнүп келир эгелээшкин. Ындыг кижилерниң өөрүп четтирген сөстөрүн дыңнал, ажилының баштайгы үрө-түннелдери-биле таныжар, оларны деткиир аргалыг болганымга өөрүп чордум.

Каң-оол СЕДИП, Бай-Тайга кожуунда ЧАХТ төптүн директору. Айлаң ДАРЖАЛЫН тырттырган чуруктары.

(Төлевирлиг парлаан).

БУЯННЫГ ИШТИҢ КИЖИЛЕРИ

Хөлүгүр, муңгак күске хөлүг аян киригензиг алдын-сарыг, кызыл-хүрөң өңнүг холушкак арга кыды-биле Авыйган кайы сен дээш чийк машина-биле чоруп олур бис.

Авыйган. Дыка хөй кижилерге билдинмес чурттакчылыг черже бо ажилдап келген үемде чаңгыс-даа четпээн кижилер болдум, аңаа көөрдө кожа чыдар (12 км хемчээлдиг черде) Дерзиг-Аксының бичии уругларның психоневрологтуг стационарлыг албан черинге чеже-даа четкен мен. База-ла ындыг байдал караамга чурттуруп, бодалдарга алзыпкан чораш, Авыйганга чедип келдивис.

Агартыр чугайлаан херимнер, даштын чуга демир-биле шевер-лээн чуртталга корпустары, чүзүн-баазын өңнүг чечектер күскү аяны улам күштелдирди. Стационарлыг албан чери Бүренин психоневрология интернады бо хонуктарда тургустунганындан бээр 55 чыл оюн демдеглээр. Ынчангаш-ла боор, ында-мында чаартылгаларның ора-созаы: чайгы чөмөннөр чер, чаа септеттинген бажыңнар, чаа эт-сеп, спортчу шөлчүгештер, чайгы ногаан театр... дээш, каракты өөртүп келир чүүлдер-ле хөй.

Ооң эге баштайгы төөгүзү назылап кырааннарның болгаш инвалидтерниң бажың-интернадындан эгелээнин интернаттың директору Олег Кызыл-оолович Чаш-оол кончук тода чугалап эгеледи. 1954 чылда назылап кырааннарның болгаш инвалидтерниң бажың-интернады кылдыр аялтылган бо албан чери 1985 чылда психоневрология аарыглыг кижилерниң интернады кылдыр эде адаттылган. Баштайгы чурттакчылары ыраккы Якутиядан, Камчаткадан, Подмоскovieден,

Иркутск облазындан, Красноярск крайдан дээш, кайыын-даа кээп турган болза, сөөлгү чылдарда колдуунда-ла Тываның иштинден аарыг кижилерни мында чыттырып, эмнээшкенин уламчылап турар. Амгы үеде интернатта 207 аарыг

лид бөлүктөрүнүн аайы-биле — бир-ги бөлүктүн — 31, ийги бөлүктүн — 159, үшкү бөлүктүн 1 кижилер бар. Аарыглары-биле бөлүктээр болза, шизофрениялыг — 70, сагыш-сеткил аарыг — 26, эпилепсиялыг — 15, угааны четпес 70, туберкулезтуг 18 кижилер бар. Ындыг берге аарыгларлыг, доктаамал хайгаарал болгаш ажаалда негеттинер бо кижилер дээди тускай эртемниг 3 эмчи — терапевт, невролог, психиатр, 18

август 28-те эгелээн, 760 тонна хөмүр-дашты курлавырлап дүжүрүп алган. Кайы-даа чуртталга корпустарына кире бээр, чылыг, чырык байдал кижини уткуп алып. Өрээлдерде чурттакчылар 5-6 кижиден тургустунган, телевизор, каракелиг магнитофон, спутник антенназын салган, сонугаан каналдарын көрүп турар болду. Неделяда ийи катап темалыг кежээлер, танцы болуп турар. Эр,

Бүренин психоневрология интернадының ажилчы коллективи.

кижи бар, 88-зи — херээжен чон. Оларның хар-назынын аңгылап көөр чүве болза, 18-тен 30 хар аразында — 16, 30-40 харлыг — 69, 41-50 харлыг — 55, 51-60 харлыг — 29, 61-70 харлыг — 14 база 70 хардан өрү назылыг 13 кижилер бар. Инва-

эмчи сестралары, 24 санитар-каларның хайгааралында, сагыш човаашкынында.

Сөөлгү ийи чылда ниити көргүзүлгелер экижип келгенин улуг эмчи Надежда Каановна Сарым-оол директорга улаштыр чугалап он-залады. Оон мурнунда аарыг кижилерниң өлүп хораар чоруу хөй турган болза, 2007 чылда 16 кижилер турганындан, 2008 чылда — 5, бо чылдың сес айларында 4 таварылга кылдыр кызырылган дээш, эмчи «тыфу-тыфу» деп, столду үш катап соктады. Реабилитация хемчеглери-нин бир угланышкыны — төрөл чону, ада-иези, уруг-дарыы чоок кижизин дедир ап алып чоруктар-ның санынын өзүп турары. Үш чылдың дургузунда 34 кижини аал-оранынче алгаш барган, ам чоок кижилериниң сагыш човаашкынында. Бир кижини бир хүнде 100 рубль түңгө 4 катап чөмгөрүп турар. А эмнээшкенин деткири-биле эмнер хандырылганы 100 хуу чоруп турар.

Ажыл кылып шыдаар назылыг кижилерге күш-ажыл терапиязын доктаамал эрттирип турар. Ынчангаш интернат бодунун шөлүнде ийи гектардан картошканың, ногааның чаагай дүжүдүн алып бис деп баш бурунгаар санаашкын-нары кылган. 50 тонна сиген кезер планының 30 тонназын кезип белеткээн. Дузалал ажыл-агыйында 136 баш шээр мал, 11 баш инек база 6 баш бызаа, 50 баш дагаа, 26 улуг хаван база 30 хаван оолдары бар. Хүнүнүң-не 30 литр сүтү аш-чөмгө ажилдап турар, чуурга-даа, хаван чаа-даа, эт-даа боттуу деп чоргаарал-биле меңээ дыңнадып, изиг сүтүг шайын аякка тудуп сөңгөди.

«Бажың-биле дөмей байдалды тургузар» деп угланышкынның адаа-биле ажилдап турар болгаш, интернаттың чурттакчыларына бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш ажил чоруп турарын Олег Кызыл-оолович немеди. Ынчангаш капиталдыг септелгени чурт-талга корпустарында чоруткан, 240 метр чылыдылганың демир хоор-заларын солаан, кышка белеткел ажилдарын сентябрь 1-де бүрүнү-биле дооскан, одалга сезонун

херээжен улустарның чунар-бажыңнаар хүннерин аңгылаан. Футбол, баскетбол шөлчүгештери, теннис столу кезээде аарыг-даа, ажилдакчы-даа кижиниң эргезинде. Бойдус хүрээлелинче эмнээш-кинниг экскурсияларны чорудуп, эм ойттар чыылдазынга аарыг кижилерни кириштирип, ону боттун хереглелинде ажилдап турары эки чүүл. Аарыының хоочузу кире берген таварылгаларда аарыг кижиге хайгаарал күштелир, ынчангаш мында ажилдап турар ажилдакчы кижиниң ажылы харысалгалыг, сагыш човаашкыныг, буянныг сеткилдиг болуру чугула. Ажилдап келген чылдарында ол бүгү мөзү-бүдүштү аарыг кижилерге бараалгадып келген мактал сөске төлөтпег кижилер бо интернатта хөй. Оларга 15 чылдың нүүрүн көрө берген Ирина Чыдыг-ооловна Лопсанны, 2009 чылда «Тергиниң эмчи ажилдакчызы» деп атка төлөтпег болган Мөңгө Салчакович Тамбаны, Татьяна Алексеевна Сымчааны, Татьяна Алексеевна Хертекти, Валентина Леонидовна Лаппаны, Римма Салчаковна Араптананы, улуг эмчи Надежда Каановна Сарым-оолду дээш, өскелерни-даа чоргаарал-биле адап болур.

Буянның ишти кылып чоруур бо интернаттың ажилчы коллективи эрткен чылдың түннелдери-биле шылгарааш, ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының 100 муң рубль түннүг шаңна-лынга төлөтпег болганы хөйну чугалап турар. Бо чылдың июнь айда республиканың социал ажил-дакчыларының турисчи следунга 34 команданың аразындан бирги черни алганы ажилды углап-баштап эгелээн удуртукчунун шын удуртулганын, ажилчы коллективти шын тургусканынын херечизи-дир. Ынчангаш юбилейлиг 55 чылын коллектив ажил-иши чедишкенин, чаартыкчы ажил-херектери-биле уткуп, хей-аъттыг ажилдап турарлар.

Айлаң МОНГУШ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Кызыл — Авыйган — Кызыл.

Хоочуннар — аравыста

ЭЖИВИС «НЬЮТОН»

1951-1952 өөрөдиге чылы. Ол үеде Чадаананың бир дугаар школазынга көдээ школалардан 4 класс дооскан өөреникчилер келир турган. Ам бодаарымга эки өөрөдигелиг сургуулдарны чорудуп турган хире. Иймеден Байлаң-оол, Дыртый-оол, Хомушку Куусаал дээр оолдар келгенин ам сактып ор мен. Оларның ырбыс-казы Куусаал угааныг, томааныг оол чүве. Бистиң класс — 5 «а». Кончук шыырак уруглар, оолдар бар.

Математика башкызы улгады берген Попов дээр башкы турган. Кичээлге кээрге, буфеттен чүс грамм конфета садып алгаш кээр. «Кым бир дугаарында бодаарыл?» — дээш, оозун стол кырынга салып каар. Шупту ону чиксээш, кызып-ла бодаар бис. Ынчалза-даа Куусаал кезээде бир дугаарында бодааш, ону алгаш, класстан үне бээр.

Ол-ла башкыбыс Куусаалга «Ньютон» деп шолу берген. Оон ада-иези чок, өскүс оол деп билип алгаш, бис, уруглар, Совет шериг хүнүнде хөйлең азы бир-ле кедер хеп белекке садып бээр бис.

8-тен 10-ну дооскужеге клас-зыбыс башкызы Галина Васильевна Сметова турган. Ол математика башкызы. Башкыбыс меңээ мынча дээнин утпас мен: «Мал золотник, да дорог». Куусаалга хамаарыштыр чугалааны ол.

Эки үрөзиден шыырак чемиш үнери ышкаш, эживис дээди эртемни дакпыр-дакпыр дооскан кижилер. Баштай башкы институтунун орус дыл, төөгү факультетин чедишкенин дооскаш, сөөлүнде Новосибирск хоорайга партияның дээди школазын дооскан. Баштайгы он ажыг чылдарда ол Баян-Тала, Бора-Тайга, Ийме школаларына ажилдап турган. Үнер дээн үнүш чалым хая аразындан-даа үнүп келир болгай. Шыырак билиглиг кижилерни чазак-чагырга даргалары база чандыр көөр эвес. Куусаал Конгарович пенсияже үнүгөже чедир партия-совет органның ажилдап келген. 1989 чылдан 2001 чылга чедир Тыва Республиканың Чазааның Аппаратынга янзы-бүрү эргедулаалдарга ажилдаан. Шыңгыс негелделиг, быжыг билиглиг, бурунгаар көрүштүг специалист бооп келген. Ол — Тыва Республиканың 1-ги класстың күрүне чөвүлекчизи.

Партия, чазак оон ажылын үнелеп, янзы-бүрү шаңналдарны тывыскан. В.И. Ленинниң 100 харлаанынга тураскааткан юбилейлиг медаль-биле, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы атты тывыскан база аныяндан тура спортка хандыкшылдыг болгаш, Тыва Республиканың күш-культуразының болгаш спортунун тергини.

Үениң маңгыры аайлыг эвес, бистиң чаңгыс классчыбыс, угааныг эживистиң бажында ам «ак хыраа дүжүпкөн», 70-ги арттың шыпшыында үнүп келген. Куусаал Конгарович өөнүн ишти Зинаида-биле ийи кыстыг, бир оолдуг. Уйнуктарын өстүржүп оорлар.

70 харлаан байырлалы-биле эживиске узун назыны, кадык-шылды база уруг-дарыы ону өөртүп-ле чорзун деп күзээр-дир бис. **Алдын-кыс САРЫГЛАР.**

Чөмөннөр чериниң ажилдакчылары.

Хоочун ажилдакчы И. Лопсан интернаттың чурттакчылары-биле.

БАШ КЫЛАРДАН ХАМААРЖЫР

Школа башкыларының ачызы-биле аныяк салгал янзы-бүрү эртемнерниң эге чадазы-биле таныжып алып. Ынчап кээрге, башкы деп мергежил эң-не берге болгаш харысалгалыг ажилдарның бирээзи ол. Өске улустуң ажы-төлүн эртем-билигге чедирип, келир үезинде эки кижилер болзун дээш бүгү сагыш-сеткили-биле кызар апаар. Кара даң бажында турар, школага хүнзээр, кара кежээ чанар, кыдырааштар хынаар, эртенги хүннүң кичээлдериниң чорудуун тургузар. Бодунуң ажы-төлү база бар боор, өг-бүлениң өске ажилдары база төнмес.

А өөреникчилерниң аразында кандыг-даа кижилер турар. Оларның сонургалдары янзы-бүрү болулаар. Бир кижилер мал-маган азыраарына ынак, ылаңгыя аътка сонургалдыг оолдар турар-дыр. Шак ындыг оолдар аалыңга туруксаар, школа барыксаар, чамдык химия, физика, математика дээн чергелиг эртемнерден бергезинер, шуут-ла дезер болулаар. Башкылар оларны школаже сүрүп, кончуп шаг болур, ынчалза-даа олар дөмей-ле дескеш турар боор.

Чогум оларны таптыг удуртуп болза, мал-маган азырап, ооң күш-ажылынга доругуп өзүп келирлер. Сөөлүндө барып хей мал-маганның, чүгүрүк аяттарлыг, бай-шырак эрлер болур. Аътка сонургалдыг оолдарны школаже хаара тудары-биле 1994-95 чылдарда Сүт-Хөл кожуунуң Суг-Аксы школазы аът бөлгүмү эрттирип эгелеп турганын сактыр-дыр мен. Ол бөлгүмнү ажитканы алызында кончуг шын эгелээшкин турган. Амгы үеде база ону өске-даа көдээ школаларга эки сайырадыры чугула.

Спорттун болгаш уран чүүлдүн

кандыг-ла-бир хевиринге сонургалдыг уруглар база турар. Чижээ-лээрге, хүрешке ынак кижилер соонда барып, Тываның Күчүтен мөгези Аяс Монгуш ышкаш, чонунуң хүндүткелдиг улуг мөгези, делегей-даа чемпиону апарып болур.

Ынчангаш ылаңгыя суурлар школалары чүгле эртемнер өөредир-биле кызыгаарланмай, бөлгүмнер, секцияларны эки хөгжүдөр болза, уруглар бодунуң салым-чаяны-биле сайзырай бээр аргалыг болур. Өөреникчи бүрүзүнүң бодунуң сонургалын көрүп тургаш, ол талазы-биле эки деткип, чон аразында эки чоруур кылдыр мөзүлүг аажы-чаңга өөредир база кол чүүл болур деп бодаар-дыр мен.

Чамдык школаларда ол талазы-биле ажил арай кошкак чоруп турары хомуданчыг. Бөлгүмнер, секциялар саазын кырында бар-даа болза, херек кырында болбайн турар, спорт залы кичээлдерден аңгы үеде шоочалыг турар школалар бары чажыт эвес.

Чижээлээрге, Бии-Хем кожуунуң Хадың суурунун ортумак шко-

лазында кандыг бөлгүмнер барыл? Мээң билирим-биле информатика башкызы Оля Оолаковна Мының-оол компьютерге сонургалдыг уругларны чыып алган, компьютерге янзы-бүрү программалар-биле ажилдап өөредип турары эки. Ооң өөреникчилери чуруктар-биле янзы-бүрү ажилдарны кылып турар апарган. Мультфильм тургузар программаны база шингээдиң эгелзэн. Алызы барып ук бөлгүм школаның адын республикага чырыда бээр чадаас.

Оон ыңай ол школада шыдыраа оюнунуң бөлгүмү база бар. Шыдыраа дээрге, уругларның угаан-медерелинге сайзырал бээр спорттун бир солун хевир болурундан аңгыда, ону улуг эртем деп база болур. Шыдыраага хамаарыштыр шаандан тура үнүп келген сайгарылгалыг, өөредиглиг номнар, методикалар хей. Оларны номчуп көрүп тургаш, өөреникчилерни канчалдыр-даа өөредип болгай. Ынчалза-даа ук бөлгүмнүң башкызы бөлгүмнү багай удуртуп турарын демдеглээр апаар. Ажыы-биле чугаалаарга, шуут болбайн турар деп болур. «Ийи-чаңгыс болганда, чүнү-даа өөрөтпес, анаа-ла шыдыраалар салып бергеш, өөреникчилерниң бот-боттарын ойнадып кааш, чоруй баар башкы-дыр» — деп бир өөреникчинин хомудап органын дыңнаан мен.

«Суурда хүрешке сонургалдыг оолдар хей-дүр, хүреш секциязы чүге болбайн турарыл?» деп айтырыгга күш-культура башкылары: «Школада маттар чок, мат чокта хүреш эрттирерин чөлшээ-

ревес» — деп харыялап каарлар. Чүгле бо школаның маттары чок болган бе, азы республикада өске шак ындыг хандырылга чок школалар база бар бе?

Бөлгүмнер, секциялар орта болбайн турар школаларда кичээлдерден дезер, школаже барыксаар оолдар дыка хей болур. Чүге дизе школада оларның сонургалдарын хаара тудар солун бөлгүм-даа, секция-даа болбайн турарында. Шак ындыг школаларның хайы-биле та чеже салым-чаянныг уруглар сайзырал ап шыдавын чоруур. Та чежези арага, таакпыже хандыкшып, будалып, амыдыралын шын эвес эгелеп чоруур. Ону чугаалаары берге.

Амгы үеде солун-сеткүүл арын-нарындан көрүп орага, арага болгаш наркотиктиг будумелдерниң хайы-биле кандыг-бир кеземче херзэнге онаажып, шииттирип турар аныяктарның саны дыка-ла хей-дүр. Сөөлүг 2-3 чылдар дургунда безин та чежези шииткел адаанче кире берген.

Ол бүгүнү болдурбазының алыс дээр школада болгай. Демисел ажылы чоргузар дээш-ле, школаларга, ясли-садтарга безин арага, таакпы дугайында хана солун-на азып, класс шактары эрттирер-дир бис. Ону методика талазы-биле шын деп болур бе? Арага, таакпы дугайында бодавын чораан бичии төлге бис боттарыныс-ла сагындырып турар-дыр бис деп бодаар-дыр мен. Ооң орнунга уран чүүлдүн, азы спорттун кандыг-бир хевир-биле таныштыраары чугула эвес бе?

Аныяк салгалды эки кижилер кылдыр өөредир-биле школа ажилдакчылары, ажил чеже-даа берге болза, янзы-бүрү методиктиг аргаларны ажылап тургаш, туруштуг ажилдап көрээлинер.

Чөөн-Хемчик кожуунуң Бальиң-Алаак суурунга 1990 чылдарның эгезинде бир херзэн башкы ажилдап чораан. Ол бодунуң клазы-биле каттап-тооруктап, маргылдааларга киржип, футболдап, бодунуң клазын бодунче хаара тудуп чораан. «Ол башкы келген соонда, клазывыс дыка демниг апарган. Школаже барыксаар, кичээлдерден деспестээн бис» — деп ооң өөреникчизи чораан амгы үеде орук чериниң ажилдакчызы Орлан чугаалап орду.

Сүт-Хөл кожуунуң Алдан-Маадыр школазының башкызы чораан Хопуя Ооржакты база демдеглес аргажок. Ооң тускай дооскан башкы эртеми чок-даа болза, ол бодунуң чуруур, бижиир, чазаныр болгаш спорттун чик атлетика хевиринге салым-чаянын өөреникчилерге үлегер кылдыр көргүзүп, оларны бодунче хаара тудуп, кандыг-даа эртем-билиг башкылардан дээр кылдыр бедик деңгелге ажилдап чораан.

Ынчап кээрге, шупту чүве башкылардан хамааржыр-дыр. Амгы үеде школаларда ажилдап чоруур башкылар янзы-бүрү бөлгүмнерни, секцияларны бедик деңгелге эрттирерин күзээр-дир мен. Бир эвес бөлгүм, секция эрттирип шыдаар башкы чок чүве болза, ажил чок чоруп турар салым-чаянныг, башкылап болур хире кижилерни ынаар хаара тудуп чүге болбазыл? Чүгле ынчан бистин республика-выска кем-херек үүлгедиишкин-нери эвээжээр, аныяктарывыс шын орукче углаар боор деп бодаар-дыр мен.

Орлан МОНГУШ.

САЛГАЛ ДАМЧААН САЛЫМ-ЧАЯАН

Эрткен чүс чылдың эгезинден ооң 80 чылдарына чедир Чаа-Хөлдүн Кызыл-Даг сумузуна чонунга буянныг ажил-херээ, үлүг-хуузу чедирип чорааны-биле кончуг хүндүткелдиг бөдүүн арат Эрелчин Монгуш деп кижилер чурттап чораан.

Ол хөөкүй хей санныг ажы-төлүн азыраар дээш, тараа тарып, хире-шаа-биле мал-маганын азырап чылдың дөрт эргилдезинде кышкы чыккылама соокта арын-бажы, хөрээ ак шаң кылдыр хыраалай берген, чайның шыдаттынмас изинде дер-бузу төктүп, дамдылап турза-даа, анаа черле олурбас, аар-саар ажыл-херээ үзүлбес, ажил-агыйжы, эрес-кежээ, орлан-шооа болгаш чоок кижилеринге, бүгү чонунга эпиг-ээлдек, хүндүлээчел, биче сеткилдиг кижилер чораан. Ол дээрге мээң авамның эң улуг акызы, бистин хүндүлүг даайыс Эрелчин Монгуш-тур.

Эрелчин даайым узун дурт-сынныг, долу мага-боттуг, мөгө-шыырак кижилер чораан. Аныяк чораан чылдарында амыр эвес хүрежи, арбан, суму, кожуун чергелиг хүрештерге болганчок-ла шүгүлүр, дора дизе, үжүрлөжир чораан. Ооң-на уламындан боор, чон аразында ооң нептерзэн шола ады — Мөгө-Ирей. Мөгө боорундан аңгыда, ол шыырак дээн тудугжу болуп чораан. Сөөк-даяк сынык, кемдеп-кергезен кижилерни эде суйбап тургаш, эвинге кирип, экиртип каар чораан. Божууру бергедеп, сырты саадап, чаш төлү иезинин иштинге чыдыны өскерли берген иелерни эде суйбап, караан чырыдып каар буянныг эмчи болуп чораан.

Хүндүлүг даайыс Эрелчин Монгуш чырык өртемчеге сезен беш чыл чурттаан назынында 2 удаа өг-бүлө туткан. Ооң баштайгы болгаш соңгу кадайлары 23 оол болгаш кыстарны кан-кадык бодараткан. Оларның чамдызын чоок төрелдери азырап алгаш кижизидип, өглөп-баштап кааннар. Ооң

уламындан кады төрзөннерниң шуптузунун фамилия болгаш ада-зының ады аңгы-аңгы. Эрелчин ирейниң хей санныг ажы-төлүнүң аразындан онзагай салым-чаянныг уран-шевер, эртем-билиг кижилер үнүлзэн. Тывада билдингир ат-сураглыг сыгытчы-хөөмейжи, хоочун артист, Тываның культуразының алдарлыг ажилдакчызы Максим Дакпай, партия, советтер ажылының хоочуннары: Михаил Хорлуг-оол, Аганак Шыдыраа, Антон Аран, айыыл чок чорук албанының хоочуну, полковник, Тываның хоочун мөгелериниң бирээзи Дукар Монгуш, Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу, Тыва Республиканың Көдээ ажил-агыйының алдарлыг ажилдакчызы хүндүлүг аттарның эдилекчизи Маадыр-оол Лопсан, Тывада ховар дээн салым-чаянныг тудугжу: сөөк-даяа сынып кемдээн кижилерни эде суйбап эмнээр «алдын холдуг» Олег Дойдук (Олег Павлович деп чонда билдингир тудугжу). Үстүндө адааным бо төрелдеримниң дугайын «Эрткен оруум эргий бодап...» деп номумда кысказы-биле бижээн мен.

Эргим номчукчу, бөгүн силерни Маадыр-оол Лопсан-биле таныштырып, ооң эрткен болгаш бөгүнгү амыдыралы, ажил-агыйжы оруун сонургадыр бодалдым мен. Мен бичии школачы чораан чылдарымда бир-ле хүн Мөгө даайыс өггө келгеш, ачам биле авамга мыңчаар чугаалап органын черле утпас мен ийин.

— Оо, богда, өршээ! Дайын деп чүве мүн-не төнгени ол-дур. Бистин Кызыл Шеринвис, улуг совет чурт-аус тиелелгени чедип алган, ам ажырбас бис, амыраан бис, дунма-

ларым. Дайын эгелеп турда, төртүнгөн, ооң-биле чажыт огулун Маадыр-оол ам дөрт хар ажа берди, аът чавыдактап алгаш, мал бажы дозуп, шаап турар апарды. Ол 1941 — Чылан чылы, дыка-ла берге чыл болган ийин. Чайы каан, халыын, кыжы аажок соок. Ол чылын оят-сиген-даа, тараа-быдаа-даа кончуг чегей үндү. Ынчалза-даа Тываның чону ол бергени шыдажып эрткен бис. Ажырбас, дунмаларым, ажырбас. Моон сонгаар амыдырал Экижири ужурулг...

Ол даайымны ооң мурнунда чеже-даа катап көргөн болзумза, ол хүнде дег кажан-даа топтап көрбээн мен.

— Ачай, ол даайымның холунуң, салааларың улуун, але?! Бир салаазы мээң ийи-үш салаамдан чоон хире-дир — дээримге, авам биле ачам аажок каттырышкан:

— Ол дээрге мөгө кижилер ийин, огулун — деп харыялааннар.

Маадыр-оол Егорович Лопсан, шынап-ла, дайын эгелеп турда, 1941 чылдың июль 16-да Кызыл-Даг суурун (өске ады Булуң-Терек) чоогунда Чуктуг-Боом деп дагның баарына төртүнгөн. Дайын эгелээш, бир ай четпээн үе-дир.

Ол база-ла бодунуң кады төрзөннери ышкаш, бичизинден-не тура, топтук-томаанныг, ажил-агыйга сундулуг, өөреникчил кижилер болуп өзүп келген. Булуң-Терек школазына кады өөренип чораан чылдарында анаа хамаарыштыр «чурум үрзэн азы өөредилгези баксыраан» деп чүве черле дыңнаан мен. Ам бодап ораарымга, хей үе-чегелериниң аразындан барычогу-даа билдинмес, чылар-чылбас кижилер чораан-дыр.

• Кижилер болгаш болушкуннар

Ол күш-ажылчы базыман чаала чээрби хар чедип чорааш, совхозка янзы-бүрү ажилдардан эгелзэн. А 1970 чылдарның эгезинде эрги Чаа-Хөл суурун көжүрүп, чаа Чаа-Хөл суурун тудуу эгелей бээр-ге, анаа тудугжулап эгелзэн. Тудуун удуртуп турган даргалар аныяк эрнин туттунур-кавынгырын болгаш шеверин дораан-на эскерип кааннар. Шак ынчаар бир чыл хире ажилдап чорааш, тудугжуларның бригадири болу берген. Ол бригада — 80 ажыг тудугжулардан тургустунган улуг организация. Чаа төлөвилелге үндөзилеп тургускан чаңгыс аай хевирин бажыңнары. Бажың туттунарга-ла, электри чырыын киригеш, одалга системазын кылгаш, ээлчегде турар өг-бүлени көжүрүп кирир турган. Шак-ла ынчаар чаа суурга чаңгыс аай хевирин бажыңнары немежип-ле турган...

1982 чыл. Август айның эгези. Тудугжулар хүнү. Ол хүн Маадыр-оол Егоровичниң назынында туттунурбас хүн болган. Тываның Чазаа ооң күш-ажылын үнелээш, «Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу» деп хүндүлүг атты анаа тыыскаан. Ол-ла тудуг ажылын 1990 чылга чедир уламчылап, бригадир-ле ажилдап келген. Бедик мергежилдиг, кызымаккай күш-ажылының херечизи болур «Тоску, онгу болгаш он бири беш чылдарның шалыпчызы» деп херек демдектери ооң ында-хаа кедер костюмунда өске хей санныг шаңналдары-биле кады чайнап чоруур. Чаа-Хөлдүн улуг-даа, бичии-даа назылыг чону суурун тудуунуң кол башкарыкчызы Маадыр-оол Егорович Лопсанны аажок хүндүлээр.

Алызындан ажил-ишчи уктуг, анаа олуруп шыдаас кижилер ажил-агыйны тургузуп, чээли-даа албайн, чүгле бодунга турган мал-маганын кол өзек кылып алгаш, бода бол-

гаш шээр мал-маганын өстүрүп азырааш база-ла Чазактын шаңналынга четкен: 2000 чылда «Тыва Республиканың көдээ ажил-агыйының алдарлыг ажилдакчызы» деп ийи дугаар хүндүлүг атты Наадымга анаа тыыскаан.

Эрелчин ирейниң чонунга чедир чораан буянныг үлө-херээ, салым-чаяны хеймер огул Олегтен аңгыда, бо огул Маадыр-оолга база дүшкен. Маадыр-оол Егорович пенсия назыны чедериниң мурнунда ажил-агыйына чардыккаш, бо буянныг салым-чаянынче сагыш салбас турган, ынчалза-даа Чаа-Хөл чону ону эки билер болгаш, бола дуза дилеп чеде бээр. Ол кажанда, кымга-даа ойталап шыдаазы-биле шыдаар шаа-биле дузаны көргүсеш, ажыктыг арга-сүмелерни бергеш, айткарар.

Ам бодунуң амыдыралымга болган таварылганы маңаа кирип көрей. Эрткен 2008 чылдан эгелеп бажым үргүлчү аарыыр, чамдыкта мырыңай олуртунмас, чыттынмас болу бээр турду. Хоорайга бир-ле хүн таныырым чеден ажыг хар назылыг кырганга ужуражы бергеш, бажым аарыыр апарганын чугаалаарымга:

— Аныяк чылдарында бажың кемдээшкинге таварышкан-дыр. Ону чүгле тудугжу кижиге туттурар херек — диди.

Шынап-ла, аныяк чораан чылдарымда айыыл-халапка таваржып, бажым чеже-даа катап кемдээн-не болгай. Дораан-на Маадыр-оол Егоровичке чеде бердим. Ол мээң бажымны тудуп, суйбап шаг болду. Оон сөөлүндө:

— Ам ажырбас. Аарыыры нам-даар ужурулг. Эвинде кире-ле берди ышкаш — деп, ол чугаалаан чүве. Оон бээр бажым аарыыры читти.

Маадыр-оол ДАНЗЫН.

Кызыл хоорай.

Бут бөмбүц

УДУРТУКЧУЛАР ОЙНААШ, КӨРҮКЧҮЛЕРНИ СОНУУРГАТКАН

Тыва Республиканың Чазак чон ортузунга амыдыралдың кадык-чаагай чоруун суртаалдаар талазы-биле элээн шыңгы хемчеглерни ап турар. Чижээ, айның сөөлгү улуг-хүнүнде дыңзыг арага аймаан садарын республика девискээринде шуут хо-раан. Чазак бодунуң үлгеринде хей санныг спортчу ужуражылгаларны Кызыл хоорайда болгаш кожууннарда олбо албан черлериниң командалары-биле дышта-ныр база байырлал хүн-неринде эртрип турары демделексенчиг. Оларның чамдыктарына ойнакчы — Чазак Даргазы Ш.Кара-оолду безин эскерип болур.

База бир сан киреринге келди.

Эрткен дыштаныр хүннерин бирээзинде, сентябрь 12-де, Кызыл хоорайның хүнүнде демделген турда, Тываның 5 чылы аттыг стадионун чаарттыг шөлүнче ТР-ниң Чазак-ның бут бөмбүцке командазы, а ооң кежигүнү болуп, Ш.Кара-оол база ойнаан, Кызыл хоорайның эрге-чагырга органның (кысказы-биле мэрияның) командазы-биле үнген. Хоорай командазын Кызылдың баштыгы — Төлээлекчилер хуралының даргазы В.Тунев база ойнаанын демделгээр апаар. Маңаа чүгле баш бурунгаар онза-лап демделген каар чүүл — оюнун ийги чартында В.Тунев халдап тургаш, шөлге барып ушлушаан, удурланыкчы командадан Ш.Кара-оолду буду-биле дээктей дүшкеш, судьяның кызыл карточказын алгаш, шөлдү каап, анаа аарыкчы болур ужурга таварышкан.

Ужуражылга солун, чидиг демиселге эрткен. Ынчанмастың аргазы чок, чүге дизе, бирээде, хоорайның эрге-чагырга черлериниң каттышкан командазы барып-барып, Кызылдың хүнүнде уттуруп алырга адынга багай болгай. Ийде, Чазак-тың командазын ТР-ниң Футбол федерациязының даргазы Ю.Килижиков (ТР-ниң саң-хөө сайыды) ойнаан. Ол база бодунуң федерацияда удуртукчу адын бо оюнга сыкпас, ону эки камгалап, ында «хлебти чөптүг чил чоруурун» бадыйткаар ужурлуг.

Республиканың-даа, хоорай-ның-даа бирги удуртукчулары киржил турар оюнну стадионга келген улус сонуграп көрген. Ол, шынап-ла, көрүкчүлери чалгааратпаан. Ужуражылганың бирги кезээнде Чазак командазы удаа-дараа халдап тургаш, он бешки минутада баштайгы бөмбүктү удурланыкчызының хаалгазынче кирип тепкен. Ооң «автору» халдакчы Эдуард Сандан болган. Ынчалдыр оюнун бирги чарты доозулган.

Оюнун ийги чартында шөл-де демисел улам чидигленген. Кызылдың мэриязының командазы

бөмбүк кирип тевер дээш, оюнун улам шапкынчтыкан. Ол чорук куруг барбаан, удатпаанда Омак Кара-оол Чазак командазынче хары бөмбүктү кирип тепкен. Элээн үе эрткенде, Шолбан Монгуш ийги бөмбүктү Чазактың командазының хаалгазынче кирип тепкеш, Кызылды бурунгаар үндүрген. Ынчалза-даа ужуражылга доостурунга чедир он минута ар-кан турда, Чазактан демги-ле Эдуард Сандан саннарны деңнеп, 2:2 кылып каан.

Көрүкчүлөр Кызыл хоорайның хүнүнде эртрип турар бо ужуражылганы ийи команда хайым сан-биле найыралдыг байдалга доозуп каар боор деп даап бодап эгелээн. Ынчалза-даа кайы-даа команда

бүдүү чүгле тиилээрин бодап турар болган. Шак ынчалдыр бут бөмбүцке ужуражылга доозулгуче ийи минута арткан турда, Эдуард Сандан бодунуң үшкү бөмбүцүн удурланыкчызының хаалгазынче кирип тепкеш, ужуражылганың маадыры болган! Сан 3:2 кылдыр Чазак командазының тиилелгези-биле доозулган.

Солун оюнну көргөн аарыкчылар Кызылдың удуртукчулары келир чылын база-ла Хоорай хүнүнде Чазактың командазын стадионун шөлүнче дагын катап чалаар боор деп идегеп артыккан. Чүге дизе спортчу өжөөн деп чүве бар болгай, ооң кадында ойнакчылар база шөлге багай эвес көзүлгеннер...

Дун-оол ШУЛУУНАЙ.
Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ
тырттырган чуруктары.

Чараш-ла-дыр!

КУНГУРТУГ ШКОЛАЗЫ ЧАЛАП ТУР

Чашкы шааны, школачы эштерини Хайыралыг башкылары, өөрүң-биле Сеткил хандыр хөөрежи, ужуражып, Аяк шайдан аартаарын доозукчу Аржаан суглуг Кунгуртугга сээң школа Чеден харлаан байырлыг марафонче Холун актап, белек-сөөңгү келирини Амыдырал делгеминче аъткарып каан Буурул баштыг школа мен чалап тур мен.

Программа:

10.00 шакта — школа доозукчуларының чыскаалы;
12.00 шакта — презентациялыг шайлаашкын;
16.00 шакта — байырлыг кезээ.

Болур чери: 2009 чылдың сентябрь 25-те 10.00 шакта, Кунгуртуг ортумак школазы.

ТУУЙБУ КЫЛЫР МИНИ-ЦЕХТИ ЧАГЫДЫП АП БОЛУР

Тууйбу кылыр биче хемчээлдиг мини-цехти чагыдып алыр күзелдиглер бар болза, дериг-херекселди чагыг-биле кылдыртып ап болур силер. Бүдүрүкчүлүгү: шакта 200-тен 1000 чедир тууйбуну бүдүрер. Тууйбунуң аңгы-аңгы хевирлерин, оон аңгыда өңнүг тууйбуларны, шлакоблоку, опилкоблоку бүдүрер.

Бир дериг-херекселди чүк машиназынга орнап тур бис. Өске-даа болдунар аргаларны ажыглап болур.

Адреси: Кызыл хоорай, тел. 5-72-40, сот. 8-962-061-0097, 8-906-998-7389, М.Б.Саая.

БАЖЫҢ САДЫП ТУР МЕН

Ийи өрээлдиг бажыңда 3 комнаталыг бажыңны садып тур мен.

Адреси: Кызыл хоорай, пер.Малый, бажың 3, квартира 2.

Харылзажыр тел: 3-74-15.

ТЫВАНЫҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫНЫҢ ОЛУГАЗЫ ӨСКЕН

Россияның Статистика эргелелиниң үндүрген түңнелдеринден алгаш көөрге, РФ-тиң чурттакчыларының акша орулгазы эрткен чылга деңнээрге, бо чылдың алды айының дургузунда 59 регионда кудулай берген бооп турар.

Рязань область, Ненец автономнуг область болгаш Ингуш Республиканың чурттакчыларының орулгазы дараалаштыр 24,5, 23,2 болгаш 20,2 хуу чедир кудулаан. А 24 регионда чурттакчыларның орулгазы көвүдөй берген. Оларның аразында Тыва Республикада чурттакчыларның орулгазы—13,8, Адыгейде—13,6, Дагестанда—10,3, Хакасияда—9,5, Москвада—7,9, Бурятияда—7,4, Тула, Волгоград областарда 6,6 болгаш 6,1 хуу чедир өскөн болган.

БАЛАБАН-ХАРТЫГАЛАРНЫ ХАВЫРГАН

Тыва Республиканың Шивилигге орук постузуңуң инспекторлары Кызыл дептерже кирген балабан деп хартыгаларны Тывадан оорлап үндүрүп чыткан хоойлу үрекчилерин туткан.

Бии-Хем кожууннуң Туран хоорайга халдып келген танывазы дугаарлыг автомашинаны ИХЯ-ның ОШАЧКИ ажылдакчылары эскерип кааннар. Үш кижилг ол автомашина караңгылай бээри билек, Тыва Республиканың административтиг кызыгаарын эртери-биле Шивилигге углай үнүпкен.

Шивилиг орук постузуңуң ажылдакчылары автомашинанда үш эвес, а ийи кижилг олурар боорга-ла, дораан каразый бергеннер. Хоойлу үрекчилериниң постуну чадаг оюп эртер аргазын эки билер болгаш, оларның бирээзин арыг иштинден дилеп эгелээннер. Посту-дан 700 метр черге сес балабан-

хартыгалар чүктээн кижини тудуп алганнар.

Тыва Республиканың Күрүнениң аңгы-бир болгаш хайгаарал комите-диниң ажылдакчыларына хоойлу-га удур чүк хүлээттинген, а ону ап чораан даштыкы күрүнениң кижилерин тудуп хоругдаан.

Орнитологтарның чугаазы-биле алырга, хартыгаларны шим-мээргевес кылдыр удудар эм-биле сыкырттып каан болган. Кажан олар сегереп кээрге, бойдусче катап салыптар.

Ая БЮРБЮ,
ТР-ниң ИХЯ-ның парлалга албаны.

Боданмазын дээш дыка-ла хей чүүлдерни бодап каан.

Карел Чапек.

Кижилерниң хөделиишкин-шимчээшкиннери — оларның бо-далдарының очулдурукчу-дур.

Джон Локк.

Дыка хей херээжен улуска ынак-шылды чурттап эртери дээрге-ле,

• Бодалдар дизи

ону эштери-биле сайгарары-дыр.

Лешек Кумор.

Ынакшыл дээрге бодувустуң аза берген бир кезээвисти тып алыр сагыштыг күзел-дир.

Милан Кундера.

ШЫН

Индекс 667000.

Кызыл хоорай,

Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазак.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru (shyn@tyva.ru).

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый, очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 8020. Чагыг 104. Номери парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткэн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.